23Neumer(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 168

Vasa lecta et pretiosa

A 17–20. századi szóbeliség-kutatások és Balogh József a hangos olvasásról*

Neumer Katalin

Tanulmányom kettős célt tűz ki maga elé: *Először* is röviden vázolni szeretném egy meghatározott problémára, nevezetesen a szóbeliségre és írásbeliségre vonatkozó 17–20. századi elméleti reflexió történetét. E vizsgálat többek közt azt fogja megmutatni, hogy a szóbeliség–írásbeliség kérdései a jelzett időszakban csak bizonyos periódusokban álltak előtérben, továbbá hogy ezalatt az elemzők a szóbeliséget és írásbeliséget csak időszakonként kezelték egymás merev ellentéteként: a két fogalom dichotomikus szembeállítása csak bizonyos időszakokban uralja azt a fogalmi hálót, amelyen keresztül megragadják őket. Ennek a ténynek gondolkodástörténeti érdekessége mellett további jelentősége, hogy legalábbis korlátozza e dichotomikus megközelítésmód érvényességét: az a tény, hogy valamely közlés vagy kultúra szóbeli vagy írásbeli-e, csak bizonyos időszakokban tűnik mérvadó megkülönböztetésnek, illetve csak időszakosan jelenik meg a kettő egymást kizáró ellentétként. Ez pedig amellett is szólhat, hogy merev szembeállításuk révén legfeljebb ha bizonyos korokban, illetve korokat illetőleg nyerhetünk használható belátásokat, s hogy ennélfogva nemigen juthatunk közelebb ahhoz, hogy a kommunikációs formák sokféleségét megragadjuk. *Másodszor* pedig ez előtt az eszmetörténeti háttér előtt szeretnék Balogh József munkásságáról, kiváltképp a hangos olvasásra vonatkozó írásairól – ezen belül is főként azokról, amelyek Ágostonról szólnak –, ezek elmé-

* A tanulmány a T037488 számú OTKA-kutatás keretében készült.

23Neumer(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 169

leti hozadékáról árnyaltabb képet felvázolni annál, mint amelyet az idevágó szakirodalom eddig nyújtott. Miközben megmutatom, hogy Balogh József témaválasztása illeszkedik kora kutatásainak trendjeihez, azt is kimutatom, hogy több ponton el is távolodik jellegzetes dichotomikus szemléletmódjuktól, tágabban pedig a szóbeliségre–írásbeliségre vonatkozó elméleti reflexiónak egy még korábbi, a 18. századra visszavezethető tradíciójától. Balogh József munkái ehelyett sok tekintetben azokat a kutatásokat előlegezik, amelyek az 1990-es évektől kezdve azt hangsúlyozták: a hangos olvasás jelensége sem nem egyértelműen szóbeli, sem nem írásbeli – azaz olyan kutatásokat, amelyek túlléptek a dichotomikus szemléletmód határain.

SZÓBELISÉG ÉS ÍRÁSBELISÉG A 17–20. SZÁZAD ESZMETÖRTÉNETÉBEN

A kérdés, hogy valamely közlés, kommunikációs forma vagy kultúra szóbeli vagy pedig írásbeli-e, a 17–20. század során nem mindig vagy legalábbis nem mindig ugyanolyan mértékben állott az elméleti érdeklődés középpontjában.

Minden bizonnyal egyik központi problémája volt a 18. századi nyelvelméleti eszmefuttatásoknak. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy korábban, s így például a 17. században ne került volna ilyen vagy olyan összefüggésben elő a kérdés. Elegendő itt csak az univerzális nyelvek tervezeteire gondolnunk: ezek elméleti alapjául többek közt olyan belátások szolgáltak, amelyek azokra a jellegzetességekre vonatkoztak, amelyeket az írásos közlésnek volt szokás akkortájt tulajdonítani. Az univerzális nyelveket ugyanis elsősorban írott nyelveknek szánták, amelyeket csak másodjára (az írást hangra váltva) beszéltek volna. E nyelveknek az univerzális érthetőség mellett másik – sokszor előbbre való – célja az volt, hogy azokat a hiányosságokat és zavarokat orvosolják, amelyeket a természetes nyelvek – s ezen belül is kiváltképp a beszélt nyelv – okoztak. Egy univerzális nyelv – gondolták – kiküszöbölné a természetes nyelvek lexikai és grammatikai esetlegességeit, szabálytalanságait, a zavaró homonimákat és szinonimákat. Azáltal ugyanis, hogy egyértelműen definiált jeleit és a jelek közötti kapcsolatokat egyszer s mindenkorra írásban rögzítené (s ilyen tartós rögzítés csakis írásban lehetséges – vélték), elkerülhetné azokat a változásokat, amelyek a beszélt nyelv állhatatlanságá-

23Neumer(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 170

ból fakadnak, s amelyek szintúgy a nyelvhasználat zavaraihoz vezetnek. Ezáltal egy univerzális nyelv – szemben a beszélt nyelvek homályosságával – tiszta és biztos ismeretekhez vezethet.

Vagy eszünkbe juthatnak azok a 17. századi munkák, amelyek a nyelvtanulás követendő módszereit taglalták, s amelyek általános nyelvkoncepciójuk függvényében vagy a beszédet, vagy pedig az írást részesítették előnyben. Az egyik alapvető kérdésük az volt, hogy az anyanyelv, illetve az idegen nyelvek tanulását írásban vagy pedig szóban kell-e elkezdeni, illetve hogy az idegen nyelvek tanulásának mennyiben kell az anyanyelvtanulás modelljét követni. Az, hogy anyanyelvünket ténylegesen elsőre szóban kezdjük elsajátítani, természetesen magától értetődő. Ám az már nem feltétlenül az, hogy ez is az egyedül követhető út, amennyiben tisztán és világosan akarjuk a tárgyakat megnevezni és gondolatainkat kifejezni. Ez utóbbi mellett szólván egy, a 17–18. században elterjedt érvre volt szokás hivatkozni, mely szerint ha szavainkat tisztán és világosan akarjuk a dolgokra vonatkoztatni, akkor a tárgyak jelenlétében (a tárgyra vonatkozó egyértelmű referencia segítségével) kell is őket elsajátítanunk. Ez utóbbi pedig csak szóban lehetséges – mondották –, többek közt azért, mert az írás elszakad az őt körülvevő tárgyi környezettől. A kérdés ezek után csak az, hogy a második – idegen – nyelv tanulásának is ezt a modellt kell-e követnie. S természetesen voltak olyanok, akik szerint igen; s voltak olyanok is, akik szerint vagy nem, vagy pedig kevert – az írásos és szóbeli eszközöket elegyítő – módszerek is elképzelhetők, sőt, akár előnyben részesítendők. A második nyelv írásos elsajátítása mellett a realitás érvein túl – vagyis hogy sokszor nem az anyaországban, mindennapi cselekvéseinkbe és tárgyi környezetünkbe beágyazva, hanem könyvből sajátítjuk el őket – többek közt arra hivatkoztak, hogy ekkor már rendelkezésünkre állnak anyanyelvünk fogalmai, illetve tudjuk, hogy e fogalmakat milyen tárgyakkal kapcsoljuk össze. Ezért elegendő, ha az illető idegen nyelv szavait azokhoz a fogalmainkhoz, illetve szavainkhoz kapcsoljuk, amelyekkel anyanyelvünk révén már rendelkezünk – azaz elég, ha fordítunk az egyik nyelvről (amelyet már jól értünk, azaz többek közt referenciái világosak a számunkra) a másikra.

A 18. századot az tünteti ki ebben a történetben, hogy ekkor dolgozták ki – nem utolsósorban annak az első rémületnek a hatására, amelyet a terjedő alfabetizáció és literalizáció, továbbá új olvasási szokások váltottak ki – szóbelinek és írásbelinek bináris oppozícióját olyan alapos-

23Neumer(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 171

sággal és árnyaltsággal, hogy több szálon is kapcsolódott elméleti, illetve filozófiai problémák megfogalmazásához, konceptualizálásához; az oppozíció egyenest a filozófiai érvelés inherens részévé vált, mégpedig nem pusztán néhány, hanem nagyon is sok szerzőnél. Függetlenül attól, hogy az idetartozó szerzők inkább az írás vagy inkább a beszéd előnyeit emelték-e ki, az íráshoz az észtevékenységeket (az absztrakciós és ítélőképességet, a következtetést, az okoskodást és a szisztematikus gondolkodást) rendelték, a beszédhez pedig az ember cselekvő-érző tulajdonságait, a spontaneitást, az individualitást, az élet finom, az ész által meg nem ragadható árnyalatait, a nyelvek és az egyes ember individuális, megkülönböztető jegyeit, melyek együttesét a nyelv, illetve az ember „géniuszának" neveztek. Ennélfogva míg az univerzális ész írásban realizálódhat, addig az ésszel fel nem fogható árnyalatok, az egyedi érzés és nézőpont a beszédben és a hozzárendelt környezetben. Látható, hogy ez az oppozíció, ha sokkal kifinomultabb formában is, de folytatja azt a 17. századi gondolati hagyományt, amely szerint az íráshoz a tiszta, szilárd ismeretek és a világos, rögzített kifejezésmód és gondolkodás köthető, szemben a kimondott szó homályosságával és változékonyságával, azaz egyediségével. Emellett míg az írás – mint az univerzális ész letéteményese – kontextusfüggetlen, addig a beszédnek, melynek a mindenkori körülmények – s ezek közé tartozik a tárgyi környezet is, melyre többek közt referál –, az őt kísérő cselekvések és gesztusok adják jelentését. Ebben a fogalmi hálóban jelenhetett meg az írás úgy, mint ami „halott" („halott", mert betűvé rögzült-fagyott, s mert – univerzális, tértől és időtől független igazságokat rögzítvén – eltekint az élet élő sokféleségétől), a beszéd pedig úgy, mint ami „élő" („élő", mert hajlékony és mozgékony, s a beszélő személy vagy az illető természetes nyelv, a mindenkori konkrét szituáció nézőpontját fejezi ki).

Az imént mondottak természetesen a 18. századi elméleti gondolkodás csak *egyik,* bár minden bizonnyal meghatározó trendjéről szóltak, s nem jelentik azt, hogy ne lettek volna olyan szerzők, akik kívül kerültek ezen a gondolati sodron. Mint például a neves göttingeni klasszika-filológus, Johann David Michaelis, aki a Bibliától kezdve az arab irodalomig alapos, a filológiaitól a történetiig terjedő elemzéseket nyújtott, messzemenőkig követve azt a hermeneutikai elvet, mely szerint valamely közlemény jelentését a mindenkori környezetéből bonthatjuk ki. Mindeközben azonban nem tett mérvadó különbséget aközött, hogy az illető közlemény szóban – tehát a fent jellemzett gondolati

23Neumer(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 172

hagyomány szerint környezetbe ágyazottan –, vagy pedig írásban – az-az kontextus nélkül – hangzott-e el. Ezt a mulasztást Herder – aki a fenti oppozicionális szemléletmód egyik fő képviselője volt – erősen a szemére is hányta.

Herder fontos – és komoly elméleti hozadékot nyújtó – szereplője volt a 18. század vége felé az egyik legnagyobb hatású vitának is, nevezetesen az „olvasási őrület" vitának is. Ezt a vitát többek közt olyan új olvasási szokások megjelenése robbantotta ki, mint az extenzív és hangtalan olvasás szemben a korábbi intenzív és hangos olvasással. Az „extenzív" és az „intenzív" kifejezéseket ugyan ebben a vonatkozásban a 18. században nem használták, csak Rolf Engelsing honosította meg őket az 1970-es években írott munkáiban,[1] ám tartalmilag könnyen megfeleltethetők az említett 18. századi vita kritikus pontjainak. Herder ebben a vitában (s hasonló nézetet rajta kívül még sokan képviseltek) úgy látta, hogy korában a könyvnyomtatás hatására egyre – és túlságosan is – növekszik a könyvek és folyóiratok száma, továbbá hogy az olvasás lassan elnémul, magányossá válik, miközben egyre gyorsul. Az embereken ilyenformán „könyvdüh" vesz erőt: habzsolva s egyre felszínesebben – „extenzíven", mondhatnánk Engelsing kifejezésével – olvasnak, anélkül, hogy ténylegesen megemésztenék az olvasottakat. Ekképp teljesen a nyomtatott sajtó személytelen uralma alá kerülnek: e „nyomtatott Bábel"-ben valódi gondolatok helyett csak gondolatok nélküli „árnyékfogalmakat" sajátítanak el, „megzavart betűemberré" válnak, „író", „a személyiségbe *nyomott betűvé*", miközben a „társadalomban magában elhalnak az emberi hangok", és már csak „regények beszélnek és újságok".[2] Ezzel szemben – mondja Herder – a régi görögök csak keveset, de elmélyülten – „intenzíven" – írtak és olvastak: csak azt, amit érdemes volt; amit pedig olvastak vagy írtak, abba egész személyiségüket helyezték. Ez többek közt azzal is összefüggött, hogy nem magukban, hanem hangosan olvastak és írtak. Így „még leírva is élő nyelv hangzott [tönete] […], és még olvasás közben

1 Engelsing, Rolf (1973): Die Perioden der Lesergeschichte in der Neuzeit. In: Uő: *Zur Sozialgeschichte deutscher Mittel- und Unterschichten.* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 182–215.

2 Herder, Johann Gottfried (1994): Briefe zu Beförderung der Humanität. In: *Sämtliche Werke,* XVII–XVIII. köt. (Szerkesztette Bernhard Suphan.) Hildesheim–Zürich–New York: Olms–Weidmann. (Az 1878-as berlini kiadás 3., változatlan utánnyomása.) Az idézet a XVIII. kötet 90–91. oldalán található.

23Neumer(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 173

is *látni* és *hallani* voltak képesek".[3] Egyedül a beszélt nyelv és – amennyiben olvasásról van szó – a felolvasással élővé tett szöveg párosulhat világos gondolatokkal. Ezzel Herder szembeszegül a Descartes óta hangoztatott követelménnyel: szerinte gondolatainknak nem „tisztának és világosaknak" kell lenniök, hanem „világosaknak és élőknek", illetve csak akkor lehetnek világosak, ha élők – élővé pedig a hang teszi őket.

Ezzel az oppozicionális gondolkodásmóddal szemben, illetve azzal szemben, hogy a beszéd vagy az írás közül csak egyiket tüntessük ki, már a 19. század elején – amikor az új olvasási módok általánosabbá és megszokottabbá váltak – megkísérelték a romantikusok (mint például Coleridge és Wordsworth), továbbá Schleiermacher vagy Humboldt a késői munkáiban, hogy sokkal kiegyensúlyozottabb álláspontot foglaljanak el. Némely vonatkozásban épp az írásnak köszönték bizonyos emberi erők és finom árnyalatok kifejlődését, amelyeket korábbi gondolkodók rendszerint a beszédhez rendeltek. Így Humboldtnak van ugyan számos olyan kijelentése is, amely könnyűszerrel az imént ismertetett nézetek folytatásának tekinthető: a tökéletlen, halott betűről szól, mely az emberi gondolatok és érzések finom árnyalatait nem képes visszaadni, s a sokszínű beszélt nyelvet börtönbe zárja, megmerevíti, megöli. Ám ugyanez a Humboldt egy 1824-es akadémiai beszédében éppenséggel arra a gondolatra épít, hogy a betűírás elősegíti, hogy a nyelvnek mind a hangzásbeli, mind pedig a gondolati oldala differenciálódjék, finom árnyalatai kifejlődjenek. E szerint az előadás szerint a nyelvre és a szellemre éppenséggel az írás *hiányában* jellemző az a monoton szabályosság, amelyet a korábban említett szerzők az írás számlájára írtak, s a szellem épp az írás *révén* válik mozgékonnyá és élénkké: a betűírás hatására sokszínűbbé és szabadabbá válik a gondolat. A nyelv éppenséggel a betűírás hatására éri el azt a szervesen tagolt és finom összhangot, amely valamely nyelv géniuszát kiteszi: a nemzeti nyelv egészen új, finomabb dimenzióit nyitja meg, s „a legszorosabb kapcsolatban van minden nemzet individuális nyelvi képességeivel/szerkezetével [Sprachanlage]".[4]

3 Herder, Johann Gottfried (1985): *Über die neuere deutsche Literatur. Fragmente.* (Szerkesztette Regine Otto.) Berlin–Weimar: Aufbau-Verlag, 233. (Ausgewählte Werke in Einzelausgaben, Schriften zur Literatur, 1. köt.)

4 Humboldt, Wilhelm von (1903–1936): Ueber die Buchstabenschrift und ihren Zusammenhang mit dem Sprachbau. In: Uő: *Gesammelte Schriften.* Berlin: Königliche Preußische Akademie der Wissenschaften (utánnyomás: Berlin: W. de Gruyter 1968), V. köt., 107–133,

23Neumer(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 174

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a 19. században ne találnánk olyan szerzőt, aki számára beszéd és írás ellentéte alapvető volt: elég itt Adam Müllernek azokra az előadásaira gondolni, amelyeket 1812-ben tartott az ékesszólás hanyatlásáról, vagy Nietzsche egyes munkáira. Mindketten negatív jelenségnek látták a beszélt nyelv hanyatlását, illetve a hangos olvasás kiszorulását, az olvasás elnémulását.

Ezzel együtt a szóbeliség kérdése s ezen belül az oppozicionális gondolkodásmód újra először a 20. század húszas–harmincas éveiben, majd ismét a hatvanas évektől kezdődően, az utóbbi évtizedekben kezdett a szakirodalomban újra nagyobb teret hódítani.

Az első időszakból származik például Marcel Jousse könyve, amely inkább kommentárokkal ellátott olyan idézetek monumentális gyűjteményének tekinthető, amelyek a szóbeli stílus problémáját tematizálják. Egy Jousse-szeli 1926-os találkozás is befolyásolta későbbi kutatásaiban Milman Parryt, akinek munkái a homéroszi költészetet, illetve a délszláv guszlárok művészetét a szóbeliség–írásbeliség problémájának szemszögéből tárgyalják, és amelyekre még ma is vissza szokás nyúlni. De ehhez a korszakhoz tartozik Malinowskinak az az utószava is, amelyet Ogden és Richards 1923-ban megjelent *The Meaning of Meaning*jéhez írt, vagy Spengler fejtegetései az írás problémájáról *A Nyugat alkonya* második kötetében, amely szintén ugyanebben az évben jelent meg. Wittgenstein, akinek késői írásaiban már nemigen jelenik meg explicit formában valamely közlés szóbeli vagy írásbeli mivolta releváns tényezőként, 1929 és 1932 között írott feljegyzéseiben még többször említi őket.

A probléma Ausztria–Magyarország egykori területén egyébként is kiváltképp élő volt. Ha csak magyar szerzők olyan munkáit akarjuk említeni, amelyek idegen nyelven is megjelentek, akkor gondolhatunk Balázs Bélára, Hajnal Istvánra vagy Balogh Józsefnek a hangos olvasásról szóló tanulmányaira, továbbá Hajdu Helga könyveire – megannyi olyan munka, amelyet a vonatkozó szakirodalom még ma is kötelességszerűen idéz. Ha pedig csak magyar nyelven megjelent munkákra gondolunk, akkor például Zolnai Bélának „A látható nyelv" című 1926-ban publikált tanulmánya juthat eszünkbe, melyben arról a szerepről beszél, amelyet a nyomtatott betű optikai hatása játszik. Vagy gondolhatunk Karácsony Sándor-

az idézet a 119. oldalon olvasható. – A 17–18. század fent vázolt eszmetörténetét részletesebben *Gondolkodás, beszéd, írás* című könyvemben mutattam be (Neumer Katalin [1998]: *Gondolkodás, beszéd, írás.* Budapest: Kávé Kiadó).

23Neumer(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 175

nak azokra az 1920-as, 1930-as években írott munkáira, amelyek összegyűjtve *A magyar észjárás* című kötetében jelentek meg 1939-ben. Ezekben az írásokban Karácsony a konkréthoz kapcsolódó magyar észjárást, illetve az élő szóhoz kötődő magyar nyelvet a papíron gondolkodó absztrakt indogermán gondolkodással állítja szembe. Sajátságos kapcsolatot lát az egyik oldalon az indogermán nyelvek és az indogermán gondolkodásmód, a másik oldalon pedig a magyar nyelv és a magyar gondolkodásmód, a „magyar társas lélek" között. Míg az indogermán nyelvekre szerinte az alárendelő, absztraháló struktúrák és a szubjektivitás a jellemző, addig a magyar nyelvnek a mellérendelés, a szemléletesség, a konkrétság és az objektivitás a jellegzetes jegyei. A magyar mindent, amiről beszél, más tárgyakhoz való viszonyában lát. A magyar nyelv e tulajdonságai jellemzik egyszersmind a magyar gondolkodásmódot is. A magyar nyelv – mivel társas természetű és konkrét, és mert számára az artikuláció, az intonáció és hogy testi megnyilvánulások kísérik, kiváltképp fontos – természeténél fogva a beszéddel, nem pedig az írással kapcsolódik össze. A magyar nyelv ezért írásban csak nehézkesen adható vissza. Ez utóbbiban Karácsony szerint a magyar nyelv (és gondolkodásmód) fölénye mutatkozik meg a papírhoz kötött és szisztematikusan gondolkodó indogermán nyelvekkel és gondolkodásmóddal szemben.

Érdemes észrevennünk, milyen erőteljesen nyúlnak vissza Karácsonynak ezek a fejtegetései az imént ismertetett 18. századi hagyományhoz, megőrizve annak nemcsak oppozicionális szemléletmódját, hanem az oppozíció két oldalán helyet foglaló jelzőket is. Ugyanez mondható el például a fentebb említett Spenglerről s részben Malinowskiról is, s legalábbis az 1929–1932-es évek Wittgensteinjáról is. Viszont nehezen lenne ugyanez állítható, teszem azt, Hajdu Helgáról, akinek témaválasztása ugyan kapcsolódik a kortárs trendekhez, de filológusként tartózkodik attól, hogy világnézeti-elméleti kérdéseket akár még csak érintsen is.

A szóbeliség–írásbeliség problémakörén belül a hangos olvasás, úgy látszik, a magyar szakirodalom egyik központi témája volt. Az említett Balogh Józsefen és Hajdu Helgán kívül – az utóbbi egyébként hivatkozik is Baloghra – Hajdu pécsi mestere, Thienemann Tivadar foglalkozott vele behatóan: *Irodalomelméleti alapfogalmak* című, először 1927 és 1930 között megjelent munkájának egyik vezérfonala a szóbeli–írásbeli megkülönböztetés. Ezek a művek is mind a húszas–harmincas években íródtak. Természetesen – csakúgy, mint a korábbi időszakokban már láttuk –

23Neumer(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 176

ezt a „mintát" sem kötelező ezúttal sem követni. Elegendő ehhez Thienemann könyvével szemben – mely a cím sugallata ellenére valójában irodalomtörténeti munka – Horváth Jánosnak *A magyar irodalom fejlődéstörténete* című művére utalnunk, melynek előmunkálatai ugyan még a 20. század első évtizedére nyúlnak vissza, ám jórészt azokon az előadásokon alapul, amelyeket Horváth az 1920-as években tartott. Bármennyire úgy gondolnánk is: egy, a kezdetektől – tehát a szóbeli, továbbá a kéziratos költészettől – indító irodalomtörténet legalábbis nem kerülheti ki a szóbeli és írásbeli közlésformák kérdését, ez a megkülönböztetés Horváth munkájában nem játszik lényeges szerepet.

A szóbeliséggel–írásbeliséggel a 20. század hatvanas éveitől kezdtek újult erővel foglalkozni a kutatók. Ekkor kezd formálódni az ún. Torontói Iskola eszmerendszere is, mely az utóbbi évtizedek egyik legbefolyásosabb elméletének tekinthető. Az iskola fő képviselői között Marshall McLuhan, Harold Adams Innis és David Riesman nevét érdemes megemlítenünk, tágabb környezetéből pedig Eric A. Havelockot, Ian Wattot, Walter J. Ongot és Jack Goodyt. Az utóbbi egy-két évtized magyarországi filozófiai irodalmából elsősorban Nyíri Kristóf és Demeter Tamás írásaira utalhatunk itt. Ez az iskola lényegi jelentőséget tulajdonít a „kommunikációs technológiák" változásának, ezen belül a szóbeliségről az írásbeliségre való váltásnak is. Úgy véli, hogy ez a váltás alapvető társadalmi, episztemológiai, a tudás szerkezetét illető, valamint mentális változásokkal járt együtt: például lehetővé tette, illetve létrehozta – szemben a hagyományőrző, közösségi szóbeli áthagyományozással – az individuális, racionális-érvelő, kritikai, logikus, rendszerszerű gondolkodást, az analízist és a gondolatok összehasonlítását. Míg a szóbeli közlés cselekvésjellegű szerintük, addig az írás kontempláló műfaj. E szembeállításokban megint csak a korábban bemutatott 18. századi hagyomány folytatására ismerhetünk.

A Torontói Iskola képviselőit aztán, kivált a nyolcvanas évek második felétől kezdve, egyre élénkebben bírálták: többek közt technológiai determinizmust, továbbá dichotomikus szemléletmódot, egymást kizáró bináris oppozíciókon alapuló érvelést hánytak a szemükre. Úgy találták, hogy nem veszik figyelembe a hagyományozás és a kommunikáció formáinak sokféleségét, s így a szóbeli és írásbeli kommunikációs formák változatosságát sem.

Az ellenérvek egyik legérdekesebb részét a hangos olvasásra vonatkozó kutatások közegében munkálták ki a kilencvenes években olyan

23Neumer(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 177

szerzők például, mint Mary Carruthers, Joyce Coleman,[5] Dennis Howard Green, Ursula Schaefer és Horst Wenzel. Nevezett szerzők kutatásaikat a középkori hangos olvasásra és írásra összpontosították. A kora középkorban ugyanis az olvasás gyakorlata többnyire a hangos felolvasás volt, függetlenül attól, hogy valaki csak magának vagy pedig másoknak olvasott; a szerzők – függetlenül attól, hogy maguk mennyire voltak olvasás-, illetve írástudók (a középkorban a kettő még korántsem ugyanaz) – műveiket nem maguk vetették papírra, hanem diktálták. Az említett kutatók arra az eredményre jutottak, hogy a kora középkori hangosan olvasó kultúrában beszéd és írás nem egymást kizáró alternatívák, hanem egymást kölcsönösen erősítik és kiegészítik,[6] viszonyuk „a szóbeli és írásbeli összjátékaként"[7] jellemezhető. A kora középkori írásbeliség ekképp sokkal inkább bimediálisnak nevezhető, illetve „multiszenzoriális"[8] – az audiovizuális, szinesztetikus érzékelés a jellemző rá.[9] Szem és fül itt egyszerre játszik szerepet, és csak a kettejük aránya változó, attól függően, hogy valaki magának olvas-e (amikor is gyakorta csak maga elé mormolja a szöveget), vagy pedig közönségnek tiszta artikulációval olvas-e fel.[10] A középkori írásbeliség emellett még egy értelemben is multiszenzoriális: az írottak elsajátításába még minden érzék bevonódik, az elsajátítás „az egésznek az élménye test és szellem számára".[11]

A hangos olvasás kultúrájára új kifejezést is javallottak – Joyce Coleman az *auralitás,* Ursula Schaefer pedig a *vokalitás* terminust – azt kifejezendő, hogy rá sem a „szóbeli", sem pedig az „írásbeli" kifejezések nem

5 Carruthers és Coleman vonatkozó írásaiból (Carruthers, Mary [1996]: *The book of memory. A study of memory in medieval culture.* Cambridge: Cambridge University Press. [Első kiadás: 1990.]; Coleman, Joyce [1996]: *Public reading and reading public in late medieval England and France.* Cambridge: Cambridge University Press) részletek olvashatók az általam szerkesztett *Kép, beszéd, írás* című kötetben (Neumer Katalin [szerk.] [2003]: *Kép, beszéd, írás.* Budapest: Gondolat Kiadói Kör).

6 Wenzel, Horst (1995): *Hören und Sehen, Schrift und Bild. Kultur und Gedächtnis im Mittelalter.* München: C. H. Beck, 90.

7 Green, Dennis Howard (1994): *Medieval listening and reading. The primary reception of German literature 800–1300.* Cambridge: Cambridge University Press, 5.

8 Wenzel 1995, 32; Gieseke, Michael (1998): *Sinnenwandel, Sprachwandel, Kulturwandel. Studien zur Vorgeschichte der Informationsgesellschaft.* Frankfurt/M.: Suhrkamp, 209–243.

9 Wenzel 1995, 317; Carruthers 1996, 230.

10 Carruthers 1996, 223–224.

11 Wenzel 1995, 238.

23Neumer(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 178

alkalmazhatók adekvátan, s hogy nem írható le olyan fogalmi hálóban, melynek két, egymást kizáró pólusa a Torontói Iskola módjára definiált „írásbeli" és „szóbeli" volna, hanem ehelyett szóbelinek és írásbelinek bonyolult összhatásáról és együttműködéséről van szó. Így szerintük a hangos olvasás és írás mintegy „szóbelinek" is tekinthető, amennyiben még hasonló módon viseli a cselekvés jegyeit, mint az egyéb – szóbeli – nyelvi cselekvések, sőt, mint a cselekvések általában is. A másik oldalon azonban a szövegek memorizáló elsajátítása a kora középkorban már magányosan, külső társadalmi kontroll nélkül történt – amit pedig „írásbeli" vonásnak vehetünk. Ám a felolvasás természetszerűleg társadalmi kontrollt is jelentett – s ezt a jegyet a Torontói Iskola megint a „szóbeliség" számlájára írta –, mégpedig két értelemben: mind a felolvasót ellenőrizte a közönség, mind pedig a közönséget a felolvasó. Mégis felolvasáskor egyfelől írásban rögzített szöveg állt rendelkezésre. Másfelől azonban ezt a szöveget a felolvasó módosította azáltal, hogy – mondhatni, „szóbeli módon" – alkalmazkodott a pillanatnyi szituációhoz, vagy pedig egyenest a közönség kimondott óhajait követte. Így például a felolvasó maga is dönthetett bizonyos szövegrészek elhagyásáról, de ugyanezt megtehette a hallgatók kérésére is.[12] A nyilvános kontroll ugyan felfogható a szóbeliség jegyeként is, ám épp az imént említett, elsőre szóbelinek tűnő szövegmanipulációk révén a felolvasás közelít ahhoz is, amit a Torontói Iskola „írásbelinek" szokott nevezni – érvel az ellenzék. Ezek az eljárások ugyanis épp arról tanúskodnak, hogy sok ma modernnek tartott és az íráshoz kötött művelet lehetséges volt felolvasás közben is: nemcsak lehetséges volt szöveghelyeket átugrani, hanem lehetséges volt elfelejtett részekre visszakérdezni is, és a felolvasót korábbi részekhez visszalapoztatni.[13]

Emellett a hangos olvasás-felolvasás sem nem volt antiintellektuális, sem pedig nem csakis a tradíció előírta ismereteket és normákat rögzítette, illetve diktálta – miként pedig sematikusan várnánk. Először is finom és rafinált szociabilitással kapcsolódhatott össze, illetve ezt szolgálhatta.[14] Emellett a szövegeket a közös olvasás folyamán volt szokás feldolgozni, interpretálni és elsajátítani-bensővé tenni. A közös olvasás stimuláló aktivitásnak számított, amelynek során a felolvasást kommentá-

12 Coleman 1996, 221.
13 I. m. 67.
14 I. m. 97.

23Neumer(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 179

rokkal, vitával szakították félbe. Az utóbbiakra még minden intellektust fejlesztő voltuk mellett is mondhatnánk, hogy a kritikai-továbbgondoló reflexió mellett a gondolatok külső kontrollját is jelentette. Ám a közös felolvasást meditációval is megszakították – azaz azzal, hogy magukba mélyedve elgondolkodtak az olvasottakon, illetve arról, ami a beszélgetésben elhangzott.[15] Ennélfogva elhibázott az, ahogyan a Torontói Iskola a kommunikációs formák fejlődését szokásosan leírja, vagyis mint olyan, a szóbeliségtől az írásbeliség felé tartó evolúciós-értékesülési folyamatot, melynek telosza az írásbeliség győzelme.

BALOGH JÓZSEF A HANGOS OLVASÁSRÓL

Balogh József közvetlenül a hangos olvasásról, pontosabban a hangos olvasás történetéről két magyar nyelvű tanulmányt publikált: az elsőt 1921-ben, „»Voces paginarum.« Adalékok a hangos olvasás és írás kérdéséhez", a másodikat pedig – mely az elsőhöz fűzött hozzá kiegészítő adatokat – 1926-ban „A hangos olvasás és írás. Újabb adalékok a jelenség történetéhez és természetrajzához" címmel. Még ugyanebben az évben megjelentetett egy német változatot is „»Voces paginarum.« Beiträge zur Geschichte des lauten Lesens und Schreibens" címmel. Ebben a két magyar tanulmány eredményeit foglalta össze, sokszor az eredeti megjelenéshez képest karakterisztikusabban is fogalmazva. Ugyanez a német változat egy évre rá külön kötetecske formájában is megjelent, ami legalábbis arról tanúskodik, hogy Balogh munkája a kortárs filológia szemében nem volt jelentéktelen. S még ma sem az: azóta is hivatkozik rá a vonatkozó nemzetközi irodalom. Ezt teszik a hangos olvasás fent említett kutatói is. Valójában nemigen akad olyan, a tárgykörbe tartozó mai munka, amely legalább egy tiszteletlábjegyzet erejéig Baloghot ne említené meg. Ám az egyszerű hivatkozásnál a mai irodalom mégsem igen megy tovább, Balogh elgondolásainak behatóbb elemzése hiányzik. Ennek egyik oka nyilván a vizsgált szövegkorpusz szűkössége, vagyis hogy kizárólag az imént említett német nyelvű tanulmányra támaszkodnak. Természetszerűleg nem vehetik figyelembe Balogh *Vasa lecta et pretiosa* című, Ágostonról szóló magyar nyel-

15 I. m. 96, 135, 139.

23Neumer(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 180

vű könyvecskéjét 1918-ból, amely pedig kiváltképp megvilágító erejű, az „Augustins »alter und neuer Stil«" című 1926-os írás pedig elkerüli a figyelmüket.

A mindenki által idézett *Voces paginarum* elsődlegesen filológiai tényfeltáró munka: mind a magyar, mind pedig a német változata olyan szöveghelyeket vonultat fel, amelyek arról tanúskodnak, hogy az ókorban elsősorban hangosan olvastak, s az, hogy valaki magában, némán olvasott, kivételnek számított. Ennélfogva e műben Balogh egyéb, s így elméleti, esetleg világnézeti meggyőződései jobbára csak széljegyzetekben jutnak kifejezésre. Ettől a tanulmány vége tér el, ahol Balogh arról a mechanizálódásról és felszínességről ír, amely annak következményeképp alakult ki, hogy a gyors és hangtalan olvasás mind jobban terjedt, megjelent a könyvnyomtatás, majd „[e]gyfelől az író-, diktáló-, a beszélőgépek, másfelől az ún. közlekedési eszközök közé sorolt táviró és távbeszélő" és a „mozgófénykép". Mindezek hatására elhal „az emberi gondolatnak, a *szónak* mélyén mindaz, ami individuális, humanisztikus és művészi érték volt". Balogh szembeállítja az ókori retorikát, a felolvasást, mely az emberi szónak még életet, „hangot és individualitást adott, értékké avatta", korunk zsurnalizmusával, „mely az emberi szót ólombetűbe temeti és devalválja. [Ekképp n]apjaink h o l t betűjét méltán követi nyomon az élettelen n é m a olvasás."[16] A sajtó „félelmetes szervezetével uralkodik a közvéleményen, közerkölcsön, közműveltségen"[17] – imigyen helyezi el Balogh más összefüggésben is a sajtó determinisztikus, az individualitást kiölő hatásait. Bármennyire szaktudós, filológus volt is Balogh, úgy tűnik, fontos volt a számára, hogy ezeknek a történetfilozófiai-világnézeti elgondolásainak hangot adjon. Kiváltképp tanúskodik erről ugyanennek a tanulmánynak a német változata: jóllehet, itt Balogh több helyütt tömörítette a magyar változatot, ám éppen ezt az utolsó részt nemhogy elhagyta volna, hanem néhány sorral még ki is

16 Balogh József (1921): *„Voces paginarum." Adalékok a hangos olvasás és írás kérdéséhez.* Budapest: Franklin Társulat kiadása, 29–30 [129–130]; Balogh József (1926a): „Voces paginarum." Beiträge zur Geschichte des lauten Lesens und Schreibens. In: *Philologus,* (82) 1: 84–109 és (82) 2: 202–240. (Különlenyomat a két füzet anyagát összekötve: Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1927.) 237–238. (A *Hangzó oldalak* kötet 129. oldalán a „(legjobb esetben képzőművészetté vált). Önként" szavak után egy mintegy egyoldalas rész – mely többek közt a humanizmus felélesztette hangos olvasásra és a könyvnyomtatásra vonatkozó eszmefuttatásokat tartalmazta – sajnos kimaradt.)

17 Balogh 1921, 29 [130]; Balogh 1926a, 237–238.

23Neumer(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 181

bővítette[18] – s tette ezt annak ellenére, hogy írása a *Philologus* című szakfolyóiratban jelent meg.

Vegyük észre, hogy Balogh „élő–holt", individuális–determinisztikus szembeállításai megint csak 18. századi toposzokat elevenítenek fel. Amikor pedig a könyvnyomtatást, az újságírást, az új elektronikus médiumok okozta mechanizálódást, a velük együtt járó néma olvasást írja le, illetve őket az antik és humanista hangos olvasással állítja szembe, meglepően hasonlókat mond, mint amiket korábban Herdertől hallottunk. Hogy Balogh ezt a hagyományt mennyire ismerte alaposan, kérdéses, bár valamilyen alapműveltség szintjén nem zárható ki – hiszen humán iskolákat kijárt filológussal van dolgunk. Nem elképzelhetetlen, hogy ha valamikor voltak is a kezében a vonatkozó munkák, abban az időben még nem érdeklődött a kérdés iránt, s így nem is figyelt fel a megfelelő szöveghelyekre. Mindenesetre írásaiban a 18. századból csak Wielandra és a 19. század elejéről Adam Müllerre utal.[19] Annál erősebben támaszkodik viszont Nietzschére, akinek elgondolásait kétségkívül e 18. századi vonulat folytatásaként értelmezhetjük.

Továbbmenve: Balogh az Ágostonról szóló magyar nyelvű könyvecskéjében, továbbá német nyelvű tanulmányában – melyek további elemzésem középpontjában fognak állni – épp azon a döntő ponton, amikor Ágoston megtér, tehát az ismert *locus*nál: „Vedd és olvasd!", azt emeli ki, hogy Ágoston a kezébe vett bibliai szöveget, Pál levelét magában olvassa. Ennek a ténynek részben annak fényében van jelentősége, hogy Ágoston korában olvasni főként hangosan volt szokás. Másodszor pedig azért jelentős, mert Ágoston maga mélyen, bensőleg kötődött kora retorikai kultúrájához, s maga is neves szónok volt, mondhatni, „egész eddigi életének tartalma a szónoki forma kultusza volt; ennek a kultusznak a tárgya s eszköze: a s z ó".[20] Így az a folyamat, amíg megtér a kereszténységhez, párhuzamos egy másikkal, nevezetesen a „szép szóval" folytatott harcával. „A »szép szó« (verba composita)", amely ellen Ágos-

18 Balogh 1926a, 237–238.

19 Balogh 1921, 3 [88]; Balogh József (1926b): A hangos olvasás és írás. Újabb adalékok a jelenség történetéhez és természetrajzához. In: *Magyar Nyelv,* 25–39, itt 39 [151]; Balogh 1926a, 85.

20 Balogh József (1918): *„Vasa lecta et pretiosa." Szent Ágoston konfessziói. Egy stílustörténeti tanulmány vázlata.* Budapest: Franklin-Társulat nyomdája, 11 [30].; vö. Balogh József (1926c): Augustins »alter und neuer Stil«. In: *Die Antike,* (3) 4: 351–367, itt 360.

23Neumer(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 182

ton hadakozik: az „antik retorika, antik-irodalmi stílus, a forma antik kultusza. […] A tökéletesült forma – a l'art pour l'art – [mely] éles ellentétben áll a »tartalommal«, és [amelyről] a kereszténység soha nem mulasztja el hangsúlyozni, hogy az a keresztényi, ha egyedül a tartalom iránt van érzékünk". Így a „szép szó […] egyjelentésű […] Ágoston »régi stílusával«, művészi tehetségével és írói törekvésével".[21] A „szép szó" – mivel a szónokláshoz kötött – összekapcsolódik az emberi hanggal. Ezért kap a „tolle lege" említett jelenete „bizonyos szimbolikus jelentést is abban, ahogyan Ágoston a hagyományos irodalmi műveltségtől fokozatosan elszakad".[22] „Nemcsak egy mélyen – műveltségében és ízlésében – gyökerező ideál rítusa, hanem egy még mélyebben – az öntudat alatt – fészkelő szokás szakad meg folytonosságában, amikor szent Ágoston a *tolle lege* percében az apostol igéit n é m á n olvassa."[23] „Ágoston, akitől pedig a néma olvasás olyannyira idegen volt, hirtelen lemond az antik retorika ősjegyéről, a hangosan olvasott szóról."[24] Balogh értelmezésében a rétor szakít itt – talán életében először – életelemével, a hanggal.[25]

Ezen a ponton érdemes visszatérnünk egy pillanatra a *Voces paginarum*ra is. Itt ugyanis Balogh foglalkozik a *Vallomások* azon mondataival is, amelyek Ambrus püspököt írják le, amint hasonlóképp magába mélyedve, hangtalanul olvas, és amin környezete csodálkozik. A találkozás Ambrussal szintén fontos stádium abban a folyamatban, mely Ágostont a megtérésig viszi.[26] Nehezen lenne védhető, hogy Balogh itt és az

21 Balogh 1926c, 352.

22 I. m. 360, vö. Balogh 1918, 11 [30].

23 Balogh 1918, 11–12 [30–31]; vö. Balogh 1926c, 360.

24 Balogh 1926c, 360.

25 Balogh 1918, 11 [30].

26 Balogh 1921, 4–5 [89–90]; Balogh 1926b, 26 [133–134]., Balogh 1926a, 3–4. – Carruthers a *Vallomások* e helyéről szólva – a szokásos értelmezésekkel szemben – többek közt azt emeli ki, hogy Ambrus környezete nem azon csodálkozik, *ahogyan* a püspök olvas, hanem azon, hogy *soha* nem tett másként. Ebből arra következtet, hogy maga az *olvasásmód* nem volt annyira rendkívüli, csak az, hogy *másképp soha nem* olvasott. Második lépésben – számos antik és középkori párhuzamos szöveghely felvonultatásával – azt mutatja ki, hogy valójában Ambrus esetében sem teljesen néma olvasással van dolgunk: a „tacitus" szó csak a meditációra utal, vagyis arra, hogy valamely szöveget bensőleg elsajátítunk-megemésztünk – szemben a „lectio" kifejezéssel, amellyel szokásosan csak az olvasásra-felolvasásra és a szöveg grammatikai, retorikai, históriai stb. megértésére utaltak (Carruthers 1996, 170 skk.).

23Neumer(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 183

imént idézett helyeken – miközben magának a megtérésnek érezhetően pozitív értéket tulajdonít – a hangtalan olvasást elítélőleg ábrázolná. Az Ágoston-elemzések e pontjai ugyan egyfelől folytatják is a *Voces paginarum* korábban idézett utolsó passzusait annyiban, hogy a hangos és a hangtalan olvasást egymással szembeállítják, másfelől azonban ellentétesek is velük, hiszen a *Voces paginarum*ban – szemben ezekkel az Ágostonról szóló részekkel – a hangos olvasás egyértelmű értékként jelent meg. Akárhogy is, a *Vallomások* e helyeire vonatkozó Balogh-passzusok kínálják, hogy a későbbi Torontói Iskola tanításainak fényében, ezek előképeként értelmezzük őket[27] – azaz hogy olyan folyamatot lássunk itt, amely a szóbeliség, esetleg a hangos olvasás világából az írásbeliség vagy a hangtalan olvasás világának győzelme felé visz.

Valójában azonban a *Vasa lecta et pretiosa* ennél sokkalta árnyaltabb, bonyolultabb képet mutat. Értelmezésem kiindulópontja: a *szavak,* amelyekre már a kötet címe is utal, s melyek, illetve értelmezésük ekképp külön hangsúlyt kap, mondhatni, döntő az egész Ágoston-tanulmány interpretációja szempontjából. A „vasa lecta et pretiosa" [válogatott és drága edények] fordulat ugyanis egy Ágoston-idézetből származik, melyben a „szavak" metaforájaként szerepel: „nem emelek vádat a s z a v a k ellen, e válogatott, drága edények ellen, hanem a hazugság borát vádolom, amelyet ittas tanítóink ez edényekből innunk adtak, s ha nem ittuk meg, ütleg járta".[28] Ez a passzus bizonyos feszültségben áll azzal is, ahogyan Ágoston megtérésének útja első megközelítésben – s Balogh szavai szerint is – leírható, nevezetesen mint eltávolodás az antik retorika l'art pour l'art, pusztán formai, tartalom nélkülivé vált művészetétől a Biblia tartalomra koncentráló egyszerű nyelve felé. Hogyan is lehetnek mármost a szavak „válogatott, drága edények", ha az általuk kifejezett tartalommal szemben másodlagosak?

A választ erre a kérdésre Baloghnak, az értő filológusnak aprólékos, szövegszerű, ám mégis a tárgytól ihletett elemzéseiből kaphatjuk meg. A „tolle lege" megtérési jelenete bármennyire úgy tűnik is fel egyszersmind, mint szakítás a múlt retorikájával, valójában azonban, ha nemcsak ezt a pontot ragadjuk ki, hanem Ágoston egész fejlődését tekintjük,

27 Ezt teszi Demeter Tamás bevezetőjében (Demeter Tamás [szerk.] [2001]: *Hangzó oldalak. Voces paginarum.* Budapest: Kávé Kiadó).

28 Balogh 1918, 18 [37] – Balogh itt a „vinum erroris" kifejezést mint „hazugság borát" adja vissza.

23Neumer(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 184

akkor a végeredmény kompromisszum,[29] sőt akár „minden a régiben [is] látszik maradni: [Ágoston] nyelve és stílusa továbbra is a cicerói normák és ideálok szilárd sínein mozog. Még ha ezen a talajon kell is – mindennek ellenére – ama új nyelvnek keletkeznie, ez a nyelv akkor is biztosan nem a stiláris újítás döntéséből fakad. Sokkal inkább a Biblia az, amely a cicerói formákhoz lassan hozzásimul, és alig észrevehetően összekapcsolódik azzal, ami régről fennmaradt. Mint oly sokszor a történelmi folyamatoknál, az új itt sem puszta újításvágynak köszönheti létrejöttét, hanem a többé-kevésbé organikus növekedés csendes folyamatának".[30] Vagy ugyanez a gondolat a magyar Ágoston-könyvecske szavaival: Ágoston „stiláris normáival, esztetikai meggyőződésével, egész műveltségével az antik retorika világában él. Hogy a fent említett stiláris »felszabadítás« a régi formák teljes kihasználásával s új elemek szinte zökkenő nélkül való beolvasztásával történt, mutatja, mennyire organikus eleme ez a könyv az antik stilus fejlődésének."[31] Ezért még ha a régi formákat a „teljesen új tartalom" átalakítja is, ez akkor is „belülről", „teljesen fokozatosan" történik.[32] Balogh értelmezésében ennélfogva a *Vallomások*at – ezt a retorikus könyvet – meg kell tanulni retorikusan olvasni:[33] a könyv szerinte valójában Cicero, Tertullianus, a Biblia és az Ambrus-féle himnuszok metszéspontjában helyezkedik el; egyedül áll az antik stiláris formák történetében – „a római irodalom fejlődésének szélső határköve, de egyszersmind a latin prózának legnagyobb, legönállóbb és egyik legtudatosabban művészi alkotása is".[34]

Ez a könyv az első lélektörténet a latin prózában: megpróbál a finom, belső lelki rezdülésekre, a bizonytalanra szavakat találni, s ekképp az első megfogalmazását nyújtja annak, hogy a szavakat keresnünk kell. Allegorikus Biblia-interpretációt nyújtván azt sugallja: a Biblia együgyűsége csak látszat. Ezzel egyidejűleg azonban teli van zsoltárutalásokkal, tehát egyszerű énekekre, a hangzó szóra való utalásokkal. Emellett Ágostonban újra meg újra felébred, mégpedig kardinális helyeken, a rétor: vágya a világ elé kiállni, és a zsoltárok verseit elszavalni, vagy az

29 Balogh 1926c, 354. és 362 skk.
30 I. m. 364.
31 Balogh 1918, 21 [40].
32 Balogh 1926c, 367.
33 I. m. 352.
34 Balogh 1918, 19 [39].

23Neumer(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 185

ekstázis órájában Dávid negyedik zsoltárát magamagának elszavalni. A *Vallomások* maga úgyszólván dialógus Istennel: minden könyve imával, fohásszal, invocatióval kezdődik, s kettő kivételével himnusszal és hálaimával végződik. A mű egységét Isten megszólításai, a kérések és kérdések, az interjekciók biztosítják; a kétség és a bizonyosság, az öröm és a bánat „ezer apró interjekciójának szálai hálózzák be"[35] a szöveget. A könyv a latin prózában új zenei, rímes és ritmikus stílust valósít meg: szövege a próza és a vers határán áll.[36] Valójában „az egész könyv a h a l l g a t ó számára íródott és zenei hatásokra számít"[37] – vonja le a következtetést Balogh, aki a *Vallomások* e sajátosságára konkrét szövegértelmezései során igen finoman támaszkodik is.[38]

Ezeken a helyeken Balogh leírásában biztosan nem egy kifejezetten írásbeli, s még kevésbé elnémuló szöveggel van dolgunk. De azt sem lehetne mondani, hogy szóbeli és írásbeli „heroikus küzdelmét" ábrázolná. Bármennyire *írásban* tudatosan kimunkált finom artisztikumról van is szó, Balogh szemében Ágoston könyve nem lehetne annyira művészi, ha nem a *hangra hallgatva* született volna. Így valószínűleg sokkal inkább finom költői eszközökkel, tudatosan *megírt,* egyszersmind azonban *hangra* orientált *szövegről* (textusról, szövedékről) beszél, melyben a végső szó mégis a hangé, s amelyben beszéd és írás ezzel együtt sem egymást legyőzni akarja.

Így a retorika bármennyire is „*uentosa professio* [kérkedő hivatás], amelyet a szószátyárság vásárán, *mundinis loquacitatis,* árulnak", s bármennyire „merőben haszontalanok" is „az ott tanult dolgok": „mit is kezdjen a gyermek a mitológia és a mondák ezer apró együgyűségével, a »katonákkal megrakott falóval, Trója égésével vagy Creusa árnyával«?"[39] – bármennyire így lenne is, Ágoston mégis képes „distingvál[ni]": „ennek a műveltségnek csak a lényege érett meg a pusztulásra, a formája nem."[40] Ezt a formát új tartalommal – a Biblia, a keresztény erkölcs tartalmával kell megtölteni.

35 I. m. 44 [67].
36 I. m. 13 [32], 43–47 [65–71]; Balogh 1926c, 361.
37 Balogh 1918, 46 [70].
38 „Ha figyelmesen és a mondatritmusra ügyelve f e n n h a n g o n elolvassuk a fejezet bekezdő részletét – mondja egy helyütt –, azonnal érezzük, hogy az *anem te* és a köv. *amoris tui* egyértékű elemek, […] s így itt »amor dei erga homines«-ről szó sincs." I. m. 26 [45].
39 I. m. 16–17 [35–36].
40 I. m. 17 [37].

23Neumer(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 186

A retorikai hagyomány megőrzése magyarázza Balogh tanulmányának a címét is, és azt is, miért nem vádolja a szavakat. Jóllehet, „a »szép szó« a pogányok számára [pusztán] öncél volt, a keresztények számára [azonban] eszköz lesz".[41] *Ezért* nem a szavakat, e „drága edényeket" támadja Ágoston, hanem csak „a hazugság borát", amellyel belőlük még gyermekként itatták.[42] E drága edényeket ő a hazugság bora helyett az igazság új borával tölti meg,[43] melyek így „új tartalmukkal új fényt és színt is kap[n]ak".[44] „Ebben a nyughatatlan lélekben a régi, hagyományos formák szeretete új morális és intellektuális értékekkel fonódott össze. A merőben új tartalom addig feszegette a régi formákat, míg ezek hozzáidomultak."[45]

A szavak jelentőségének elfogadása tágabb kontextusban is megkapja Baloghnál a jelentését: szerinte ugyanis Ágoston számára – szemben a középkor aszkézisével – a földi városnak is megvannak az értékei. A *Civitas dei* végén „ember és világmindenség, a természet és technika" vonul el „tarka sorban az aggastyán szeme előtt"[46] – a „sokféle, változatos és hatalmas élet".[47] „Ez a humanista búcsúja a pompázatos világtól."[48] Ágoston „mindenütt csak az é l e t r ő l tud" – szemben a középkori misztikusokkal (akiknek pedig előfutára), akik előtt „a h a l á l lebeg".[49] Nos, e földi városban van helye a szavaknak is: a szó „a közlés és érvelés eszköze, amely az ékesszólás köntösében lelkünket elgyönyörködteti".[50] Amikor Ágoston az öregség bölcsességében életét tudatosan átgondolja és rendezi, akkor ebben a rendben már képes rá, hogy egykori ideáljának, a retorikai formának is megadja rangját. Az aggkor szélsőségektől ment lelki kiegyensúlyozottságában már újra megteheti, hogy anélkül, hogy lelki üdvét veszélyeztetné, a szónoki stílus szépségeit szabadon csodálja, s nyíltan átadja magát ennek a „félpogány" testi élvezetnek.[51] Nem ne-

41 Balogh 1926c, 354.
42 I. m. 364.
43 Balogh 1918, 19 [38]; Balogh 1926c, 354, 366.
44 Balogh 1918, 19 [38]; Balogh 1926c, 366.
45 Balogh 1918, 19 [39].
46 I. m. 18 [37]; Balogh 1926c, 365.
47 Balogh 1918, 57 [84].
48 Balogh 1926c, 365.
49 Balogh 1918, 56 [83].
50 I. m. 18 [37]; Balogh 1926c, 364.
51 I. m. 365–366.

23Neumer(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 187

héz belelátnunk az idős Ágostonba Baloghot, a szép szót szerető filológust és a szélsőségektől magát bölcsen elhatároló embert.

Abból a leírásból, amelyet Balogh Ágostonról nyújt, még egy tanulság kiolvasható: meglehet, bizonyos fordulópontokon beszélhetünk „harcról", két világ vagy két stílus „küzdelméről", s ezen a ponton tűnhetik is úgy, hogy ez a harc az egyikkel való radikális szakítás eredményeképp a másik győzelmével végződik. Ám eme időpont – a váltás – elmúltával „a dolgok visszatérnek rendes kerékvágásukba": az egyes elemek egymáshoz simulva békén megférnek egymással, egymást kiegészítve kölcsönösen támogathatják egymást.

Ez az általános bölcsesség egybecseng egy konkrét belátással is: azzal, hogy a hangos és a néma olvasás-írás nem feltétlenül egymás ellentettjei, nem egymást kizáró alternatívák. S ez az a pont, ahol Balogh azokat az 1990-es évektől kezdődő kutatásokat előlegezi, amelyek a hangos olvasás kultúráját a szóbeli és írásbeli közötti mezsgyén akképp helyezték el, hogy az utóbbi kettőt nem látták egymással sem élesen szembenállónak, sem pedig egy teleologikus evolúciós folyamatban nem helyezték el őket. Ekképp Balogh szövegelemzéseiben eltávolodik a bináris oppozíciókban való gondolkodástól, annak ellenére, hogy egy ilyen gondolkodásmód irányába több tényező is hajthatta volna: így a húszas évek elméleti trendjei; az, hogy kutatásait kezdettől fogva inspirálták Nietzsche eszméi; s végül hogy világnézeti-történetfilozófiai okokból maga is a hangzó szót részesítette előnyben – s ilyes nézetek könnyen fogalmazódnak meg a hagyományos dichotomikus szembeállításokat felhasználva. Mondhatnók, persze, hogy a húszas évek trendjeinek hatását semlegesíthette viszont az, hogy Balogh már jóval korábban, 1913-tól gyűjtötte a hangos olvasásra vonatkozó adalékait. Ágoston-könyvecskéje is még 1918-ban jelent meg, szintén évekkel korábbi anyaggyűjtésre támaszkodva. Ám ezeket a műveit az 1926-os német megjelenések számára átdolgozta. Eközben könnyen megeshetett volna, hogy mondandóját mégis az új trendek szerint fogalmazza meg. Ehelyett azonban a német Ágoston-tanulmányban a két világ közötti „kompromisszum" a korábbihoz képest még nagyobb hangsúlyt is kapott és explicitebb formát öltött. Meglehet, Balogh filosz volta a magyarázat minderre: az, hogy elsősorban a szövegekre hallgat. Az Ágoston-szövegek maguk törekszenek *írásban* megfogalmazódva – mely tényezőt nem lehet eliminálni – arra, hogy *hanggá* váljanak. Ekképp maguk is azt példázzák, hogy a két kommunikációs forma békésen együtt élhet és egymást támogathatja.

23Neumer(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 188

S végül ez a történet még egy másik, ha nem is különösebben újszerű összefüggést is mutat, amelyet már eddig is több példán szemléltettünk: ugyan megrajzolhatjuk egy-egy korszak jellegzetes gondolati trendjeit, „paradigmáit", ám ezek a keretek nem mindenekfelett determinatívak – meglehet, kizárnak bizonyos elgondolásokat mint nem gondolhatókat, ám nem szabják meg egyértelműen azt, ami gondolható.

(A tanulmány szövegét 2002 novemberében zártam le. A mostani megjelenéshez az azóta megjelent irodalmat már nem vettem figyelembe. Ettől csak egyetlen hivatkozásnál térek el: megemlítem az általam szerkesztett *Kép, beszéd, írás* című válogatást, mely több olyan munkából tartalmaz részleteket, melyet írásomban tárgyalok.)

IRODALOM

(A) Balogh József művei

(a) életében megjelent munkái

Balogh József (1918): *„Vasa lecta et pretiosa." Szent Ágoston konfessziói. Egy stílustörténeti tanulmány vázlata.* Budapest: Franklin-Társulat nyomdája.

Balogh József (1921): *„Voces paginarum." Adalékok a hangos olvasás és írás kérdéséhez.* Budapest: Franklin Társulat kiadása.

Balogh József (1926a): „Voces paginarum." Beiträge zur Geschichte des lauten Lesens und Schreibens. In: *Philologus,* (82) 1: 84–109. és (82) 2: 202–240. (Különlenyomat a két füzet anyagát összekötve: Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1927.)

Balogh József (1926b): A hangos olvasás és írás. Újabb adalékok a jelenség történetéhez és természetrajzához. In: *Magyar Nyelv,* 25–39.

Balogh József (1926c): Augustins »alter und neuer Stil«. In: *Die Antike,* (3) 4: 351–367.

(b) posztumusz szövegkiadás

Demeter Tamás (szerk.) (2001): *Hangzó oldalak. Voces paginarum.* Budapest: Kávé Kiadó.

Ez a kötet a fenti írásokból a három magyar nyelvűt tartalmazza. Sajnos, e kiadás szövegei olyannyira – sokszor értelemzavaróan – hibásak, hogy írásomban a Balogh életében megjelent szövegközlésekre hivatkozom. Mivel azonban a posztumusz kiadás könnyebben hozzáférhető, szögletes zárójelben megadom az új kiadás oldalszámait is.

(B) Egyéb irodalom

Balázs, Béla (1924): *Der sichtbare Mensch oder die Kultur des Films.* Wien–Leipzig: Deutsch-Österreichischer Verlag.

23Neumer(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 189

Carruthers, Mary J. (1996): *The book of memory. A study of memory in medieval culture.* Cambridge: Cambridge University Press. (Első kiadás: 1990.)
Coleman, Joyce (1996): *Public reading and reading public in late medieval England and France.* Cambridge: Cambridge University Press.
Engelsing, Rolf (1973): Die Perioden der Lesergeschichte in der Neuzeit. In: Uő: *Zur Sozialgeschichte deutscher Mittel- und Unterschichten.* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 112–154.
Engelsing, Rolf (1974): *Der Bürger als Leser. Lesergeschichte in Deutschland 1500–1800.* Stuttgart: J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung.
Gieseke, Michael (1998): *Sinnenwandel, Sprachwandel, Kulturwandel. Studien zur Vorgeschichte der Informationsgesellschaft.* Frankfurt/M.: Suhrkamp.
Green, Dennis Howard (1994): *Medieval listening and reading. The primary reception of German literature 800–1300.* Cambridge: Cambridge University Press.
Hajdu Helga (1931): *Lesen und Schreiben im Spätmittelalter.* Pécs–Fünfkirchen: Verlagsanstalt Danubia.
Hajdu, Helga (1934): *Das mnemotechnische Schrifttum des Mittelalters.* Leipzig. (Utánnyomás: Amsterdam: E. J. Bonset 1967.)
Hajnal, Etienne (1934): Le rôle social de l'écriture et l'évolution européenne. In: *Revue de l'Institut de Sociologie* (Bruxelles), 3–64.
Herder, Johann Gottfried (1994): Briefe zu Beförderung der Humanität. In: *Sämtliche Werke.* (Szerkesztette Bernhard Suphan.) Hildesheim–Zürich–New York: Olms–Weidmann XVII–XVIII. köt. (Az 1878-as berlini kiadás 3., változatlan utánnyomása.)
Herder, Johann Gottfried (1985): *Über die neuere deutsche Literatur. Fragmente.* (Szerkesztette Regine Otto.) Berlin–Weimar: Aufbau-Verlag. (Ausgewählte Werke in Einzelausgaben, Schriften zur Literatur, 1. köt.)
Horváth János (1976): *A magyar irodalom fejlődéstörténete.* Budapest: Akadémiai.
Humboldt, Wilhelm von (1903–1936): Ueber die Buchstabenschrift und ihren Zusammenhang mit dem Sprachbau. In: Humboldt, Wilhelm von: *Gesammelte Schriften.* Berlin: Königliche Preußische Akademie der Wissenschaften (utánnyomás: Berlin: W. de Gruyter 1968), V. köt., 107–133.
Jousse, Marcel (1981): *Le style oral rythmique et mnémotechnique chez les verbo-moteurs.* Paris: Foundation Marcel Jousse. (Első megjelenés: Archives de Philosophie, 1925/2, 1–240.)
Karácsony Sándor (1985): *A magyar észjárás.* Budapest: Magvető. (Első kiadás: 1939.)
Malinowski, Bronislaw (1956): The problem of meaning in primitive languages. In: Ogden, C. K.–Richards, I. A.: *The Meaning of Meaning. A study of the influence of language upon thought and of the society of symbolism.* London: Routledge & Kegan Paul, 296–336. (Első kiadás: 1923.)
Müller, Adam (1967): *Zwölf Reden über die Beredsamkeit und deren Verfall in Deutschland. Mit einem Essay und einem Nachwort von Walter Jens.* Frankfurt/M.: Insel Verlag.
Neumer Katalin (1998): *Gondolkodás, beszéd, írás.* Budapest: Kávé Kiadó.
Neumer Katalin (szerk.) (2003): *Kép, beszéd, írás.* Budapest: Gondolat Kiadói Kör.
Nietzsche, Friedrich (1912): *Philologica II. Unveröffentlichtes zur Literaturgeschichte, Rhetorik und Rhythmik.* (Werke. XVIII. köt.) Leipzig: Alfred Kröner.
Parry, Milman (1971): *The making of Homeric verse. The collected papers of Milman Parry.* (Szerkesztette Adam Parry.) Oxford: Clarendon.
Schaefer, Ursula (1992): *Vokalität. Altenglische Dichtung zwischen Mündlichkeit und Schriftlichkeit.* Tübingen: Gunter Narr.

23Neumer(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 190

Spengler, Oswald (é. n.): *Der Untergang des Abendlandes. Umrisse einer Morphologie der Weltgeschichte.* München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
Thienemann Tivadar (1931): *Irodalomelméleti alapfogalmak.* Pécs: Danubia Könyvkiadó. (Először a *Minerva* című folyóirat közölte 1927-től 30-ig, majd különlenyomatként is megjelent 1930-ban.)
Wenzel, Horst (1995): *Hören und Sehen, Schrift und Bild. Kultur und Gedächtnis im Mittelalter.* München: C. H. Beck.
Zolnai Béla (1926): A látható nyelv. In: *Minerva,* 18–71.